

עמנואל פרידהיים

בית המרחץ הציבורי הרומי בארץ-ישראל – דילמות מחקריות בשאלת הגדרתו כמוסד מקודש

בראשית דברי ברצוני להודות לפרופ' ירון צבי אליאב, שבתגובתו על מאמרי על אודות מעשה רבן גמליאל במרחץ של אפרודיטי בעכו השכיל להראות כיוונים אחרים מאלה שהתוויתי במאמרי.¹ זהו טבעו של המחקר ההיסטורי, שהוא הולך ומתחדש בכל יום תמיד.

אליאב טען בתחילת דבריו כי עולם המושגים של העולם המודרני שבו אנו חיים אינו דומה כלל למושגי העולם העתיק, ועל כן מה שאנו תופסים היום כעניין דתי-פולחני לא היה בעת העתיקה אלא דבר שגרתי לחלוטין. השפה התרבותית דאז הייתה דתית באופייה, בבחינת מנטליות מיוחדת לעולם הקדום. הגדרת הקדושה נראית בעיניו

תודתי נתונה לקורא האנונימי של המאמר שהעיר הערות חשובות.

1 ע' פרידהיים, 'מעשה רבן גמליאל במרחץ של אפרודיטי בעכו – עיון בראליה ארץ-ישראלית', קתדרה, 105 (תשרי תשס"ג), עמ' 7-32 (להלן: פרידהיים); י"צ אליאב, 'על עבודת זרה בבית המרחץ הרומי – שתי

הגדרה משפטית גרדא, כלומר ייתכן כי ההמונים סגדו לפסל אך אם הפסל לא עבר תהליך רשמי של הקדשה (consecratio) אין מדובר לדברי אליאב בפסל מקודש רשמי.² הוא הדין לבית המרחץ הציבורי. התקיימו בו פעולות פולחניות, כפי שהראיתי בהרחבה, ואליאב אינו שולל זאת,³ אך לדעתו כיוון שהמרחץ הציבורי לא הוכתר רשמית בתור templum לא ניתן לדבר עליו כעל זירה מקודשת, ואם היו בו אירועים פולחניים, הרי אין הוא שונה בכך מכל מוסד אחר בעיר הרומית, שכולה נתפסה כמהות דתית בשפת המושגים של הימים ההם.

לא טענתי במאמרי הנזכר שמוסד בית המרחץ היה במהותו מוסד פולחני, אף הרגשתי כי המרחץ הציבורי 'נועד בעיקר למטרות היגייניות וחברתיות'.⁴ אולם ניסיתי לברר אם התקיימו בבית המרחץ הרומי הציבורי פעולות פולחניות, וזאת בזיקה ישירה למעשה רבן גמליאל במרחץ של אפרודיטי בעכו. לפיכך דיברתי על מאפיינים פולחניים או על היבטים דתיים אלייליים מרכזיים, אך ברור כי מאפיינים אלה אינם אלא חלק ממכלול ההיבטים של בית המרחץ. אליאב אינו יכול כאמור לקבל את עמדתי, שכן בעיניו הפעולות

הערות, קתדרה, 110 (טבת תשס"ד), עמ' 173-180 (להלן: אליאב).

2 אליאב, עמ' 173-178.

3 'בית המרחץ אינו מקום (locus) של פולחן, אף שכאמור פולחן ודאי וודאי שהתקיים בו, כמו בכל מקום ציבורי אחר' (אליאב, עמ' 176).

4 פרידהיים, עמ' 10.

tribunorum plebei partis maioris dedicaret' (בהתאם להחלטת הסנאט, ננקטו צעדים על ידי העם ולפיהם שום אדם לא יקדיש מקדש או מזבח ללא אישורו של הסנאט או ללא אישורם של רוב הטריבונים של הפלבאים)⁶. בשנת 123 לפסה"נ, זמן רב לאחר קביעת הכללים הללו, אישה בתולה בעלת ייחוס יוקרתי ביותר בשם ליקינייה (Licinia), שהשתייכה למסדר הווסטלי (Vestalii) והקדישה את חייה לאלה וסטא (Vesta), הקימה מזבח לכבוד האלה הרומית בונה דָאָה (Bona Dea). המזבח לא היה מקודש בעיני הממסד הכוהני הרומי, שכן הדברים נעשו ברשות הרבים ללא הסכמתו, וכדברי הכומר הרומי: 'Quod in loco publico Licinia, Caii filia, iniussu populi dedicasset, sacrum non viderier' (מה שליקינייה, בתו של גאיוס, הקדישה במקום ציבורי, לא נתפס כמקודש בעיני אספת הכוהנים (הנזכרת לפני משפט זה))⁷. יוליוס קיסר הקדיש סוסים לנהר הרוביקון בעשירי בינואר שנת 49 לפסה"נ, כשביקש לעבור עם צבאו מן האלפים שבגליה לאיטליה, והשאירם ללא שומרים. הקדשה זו לא נעשתה לפי הכללים הטקסיים של ההקדשה, ולכן לפי הדת הרומית סוסים אלה לא היו מקודשים רשמית.⁸ דוגמה

הדתיות הללו אינן פולחניות במלוא מרבן המילה, מאחר שהמרחץ לא היה רשמית מקום מקודש. בשורות דלהן אנסה להשיב על השאלה אם בית המרחץ הציבורי הרומי נחשב באמת למקום חילוני (locus profanus) שאירעו בו לעתים התרחשויות פולחניות, כטענת אליאב, או שמא היה בית המרחץ הציבורי מוסד מקודש (locus consecratus). בירור ההגדרה של בית המרחץ הציבורי מבחינה זו חשוב כדי להאיר באור אחר, ואולי משלים, את המהות האיליתית הטמונה בבית המרחץ של אפרודיטי בעכו, שבו אירע מעשה רבן גמליאל. אפתח ואומר כי ההגדרה של פולחן אינה יכולה להיות משפטית גרדא. במילים אחרות, אם גוי עובד אלילים הקריב קרבן או הקדיש מזבח לכבוד אלוהות כלשהי מבלי שקיים בדיוק את הכללים המסודרים של ההקדשה (dedicatio) הרומית, האם גם אז נאמר כי פעולות אלו לא היו מקודשות לאלוהי הנכר?⁵ בשנת 304 לפסה"נ קבעו הרומאים מהי הקדשה לפי הכללים הדתיים והמשפטיים, בניגוד להקדשת מזבח שלא על פיהם, בזו הלשון: 'Itaque ex auctoritate senatus latum ad populum est ne quis templum aramve iniussu senatus aut

מכאן שלא לכל רומי היה תהליך ההפיכה של מקום לא מקודש למקודש כה 'חתוך ומדויק' כדברי אליאב (עמ' 175), וראו להלן הערה 9.
 6 Titus Livius, *Ab urbe condita*, IX, 46 (trans. B.O. Foster [LCL], pp. 350-351)
 7 Cicero, *De Domo Sua*, 53, 136 (trans. N.H. Watts [LCL], pp. 295-297)
 8 'ימים אחדים לפני מותו נודע לו, כי עררי הסוסים, שהקדישם (consecratur) לאלים בעברו את נהר רוביקון ושלח אותם לנפשם בלא שמירה, נמנעים בכל תוקף מן המרעה' (סוטוניוס, שנים עשר הקיסרים: יוליוס קיסר, 81 [תרגום שור, עמ' 144]). יוליוס קיסר ביקש להקדיש הקדשה במובן של consecratio, אך על פי הדת הרומית רק כומר יכול לבצע סוג זה של הקדשה (pontifex consecrat); ראו על כך: Varro, *de lingua Latina*, VI, 54 (trans. R.G. Kent [LCL], pp. 220-221) בניגוד להקדשה מסוג dedicatio, שמבצע מגיסטרט

5 חשוב לציין כי תפיסת ההקדשה שונה מפולחן לפולחן. תפץ המקודש לאלוהות מצרית או סורית לא היה בהכרח מקודש בעיניים רומיות, שכן הליך ההקדשה אינו תואם את התפיסה הטקסית הרומית של ה-dedicatio, כיוון שבפולחנים לאומיים אחרים עסקינן (וראו להלן במקרה של תושבי העיר ניקומדיה שבביטיניה). עם זאת אין להסיק מכך שבעיני המקדיש לא הייתה כאן פעולה פולחנית המקדשת את התפץ המקודש לאליל המקומי, אדרבה! גם בקרב הרומאים עצמם היו תפיסות שונות של הליך ההקדשה. כך למשל לדעת המשפטן המפורסם קיקרו (106-43 לפסה"נ לערך) אין להקדשה מסוג של consecratio תוקף דתי-משפטי מחייב; תוקף כזה יש ל-dedicatio, המהווה את המהות הפולחנית-הציבורית של ההקדשה ('an consecratio nullum habet jus, dedicatio est religiosa?') ראו: Cicero, *De Domo Sua*, 48 (trans. N.H. Watts [LCL], pp. 280-281) עולה

ההמונים, תפיסה שבמרבית המקרים לא באה לידי ביטוי במקורות הרומיים, שכן אלו משקפים בעיקר את הדעה הרשמית-המשפטית של מיעוט ששלט בחברה. אך למעשה העם האילם, המורכב מעשירים עניים ומיוחסים כאחד, הוא הקובע בשאלות היסטוריות וחברתיות מסוג זה, והעם ייחס פעמים רבות קדושה לעניינים שכלל לא היו מקודשים לפי הדת הרומית הממסדית.¹² בעיני ליקיניה, שפעלה בתור כוהנת לאלה וסטה מימי ילדותה, מעשה הקדשת המזבח לבונה נראה נתפס בוודאי כהקדשה לכל דבר, שאם לא כן מעשיה אינם מובנים. בעיני יוליוס קיסר הקדשת הסוסים בעברו את נהר הרוביקון הייתה מעשה הקדשה מובהק. הוא הדין גם להתנהגותם של בניו של אנטיוכוס שבאו מסוריה. במילים אחרות, תפיסת הקדושה היא עניין יחסי.¹³ ההגדרה המשפטית אינה תואמת

נוספת לעניין זה יש בסיפור על בניו של אנטיוכוס העשירי, המכונה אוסבס (מת בשנת 75 לפסה"נ בקירוב), שהפליגו מסוריה לרומא על מנת להקדיש מנורה (candelabrum) מעוטרת באבנים יקרות ערך ליופיטר קפיטולינוס, אך הקדשתם נדחתה כיוון ששיקומו של המקדש לאל, שעלה בלהבות שנים קודם לכן,⁹ טרם הושלם באותה שעה. הם החזירו את המנורה לסוריה עד ששמעו שהקדישו רשמית את דמותו של יופיטר קפיטולינוס במקום, ורק אז הביאו את המנורה לרומא.¹⁰ כל הדוגמאות הללו, ועוד רבות אחרות, מוכיחות לכאורה את התנהגותם של אליאב שהקדשה הייתה עניין משפטי, שעוגן היטב בחוקים ובכללים ברורים,¹¹ ושהקדשה שלא על פי התקנון לא נחשבה הקדשה. ואולם אנו לא מתעניינים במרכיב המשפטי, כי אם בתפיסת עניין ההקדשה על ידי

אשר אינה מתבצעת בתיווך הכמורה הציבורית הרומית אינה בבחינת הקדשה חוקית, וראו על כך למשל: Cicero, *De Domo Sua*, 49, 127 (trans. N.H. Watts [LCL], pp. 282–285); Digesta, 1, 8, 6, 3 (trans. A. Watson, I, Philadelphia 1998² [ללא עמודים]); "Things sacred are then those which have been consecrated by an act of the whole people... Therefore, if someone makes a thing sacred for himself ... the thing is not sacred but profane"; A. Watson, *The Law of Property in the Later Republic*, Oxford 1969, pp. 1–5

12 J. Scheid, *Religion et piété à Rome*, Paris 2001, pp. 155–157

13 יחסיות הקדושה של פסל או חפץ באה לידי ביטוי גם ביחסם של חז"ל לביטול עבודה זרה. למשל בקשר לבית המרחץ מסופר בירושלמי שר' יוחנן ביקש מהנכרי בר דרוסיי לשבור את פסלי המרחץ הטברייני, מן הסתם מפני שהיו פסלים פולחניים. הלה שבר את כולם למעט אחד, שהיה חשד שמא יהודי הקטיר לו קטורת (עבודה זרה ד, ד [מג ע"ד]). ר' יוחנן ביקש מן הנכרי לשבור את הפסלים משום שסבר כי בעיני הגויים אלו פסלים פולחניים (ראו: פרידהיים, עמ' 26–27 הערות 98–99), והסגירה להם נעשתה קרוב לוודאי דרך הקטרה. ואולם האם הפסלים היו מקודשים לעבודה זרה בעיני בר דרוסיי? פגיעה בפסל פולחני, כגון שבירה, הייתה מעשה חמור, שנחשב על פי המשפט הרומי לחילול

'magistratus pro pontifice dedicat'; (ראו: וארו, שם, ו, 61 (עמ' 228–229)). כלומר יוליוס קיסר הקדיש סוג של הקדשה שלא הייתה מותרת לו על פי החוק הרומי, קרוב לוודאי משום שבאותו פרק לא היה לא כוהן (pontifex) ולא כוהן גדול (pontifex maximus), שכן עבר על חוקי הסנאט הרומי שאסרו על מצביא רומי לעבור מ־Gallia Cisalpina דרך הרי האלפים לכיוון איטליה בליווי לגיונות. הסוסים נותרו ללא שמירה, ולא ניתנו להם שומרים גם לאחר שנהיה לקונסול כל יכול ברומא, מפני שעל פי החוק הרומי הם לא היו באמת מקודשים.

9 המקדש עלה באש בשנת 83 לפסה"נ, ושוקם סופית בשנת 69 לפסה"נ.

10 Cicero, *Actionis secundae in c. Verrem*, IV, 28 (trans. L.H.G. Greenwood [LCL], pp. 358–360)

11 הקדושה זו צודק אליאב כי המנגנון הדתי-המשפטי הרומי הוא שקבע מה מקודש ומה לא, כדבריו של ס. פומפיוס פסטוס, בן המאה הרביעית לסה"נ בעניין זה, ראה: Festus, *De Verborum Significatu Quae Supersunt cum Pauli Epitome* (trans. W.M. Lindsay, Leipzig 1913 [Ann Arbor 1998³] p. 424; וראו על כך: G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*², München 1912², pp. 385, 394, n. 7; R. Schilling, 'Sacrum et Profanum – Essai d'interprétation', idem, *Rites, Cultes, Dieux de Rome*, Paris 1979, pp. 54–56. במילים אחרות, הקדשה פרטית (privatim)

שהיה סמוך למקדש עתיק שהוקדש לאלה הפריגית קיבלי (Kybele). פליניוס טען כי עליהם להפסיק את הבנייה כיוון שהמקדש מצוי מעתה במפלס נמוך מהפורום החדש. פליניוס בירר אם גם בביתנייה חל – כנהוג בדת הרומית – חוק הקדשה מקומי עבור מקדש (lex dedicationis, lex templi), חוק שמן הסתם היה צריך לתת מענה משפטי הולם לדילמה המשפטית שהתעוררה. אך נודע לו כי בעיני המקומיים צורת ההקדשה שונה מן הנוהג הרומי המסורתי של ה־Dedicatio ('Ego cum quaererem, num esset aliqua lex dicta templo, cognovi alium hic, alium apud nos esse morem dedicationis'), ועל כן פנה לטריינוס לברר אם החוק הרומי מאפשר לפנות מקדש ממקומו בשעה שאין לו חוק המיוחד לו, וזאת מבלי לפגוע באופיו הדתי!¹⁶ תשובתו של הקיסר

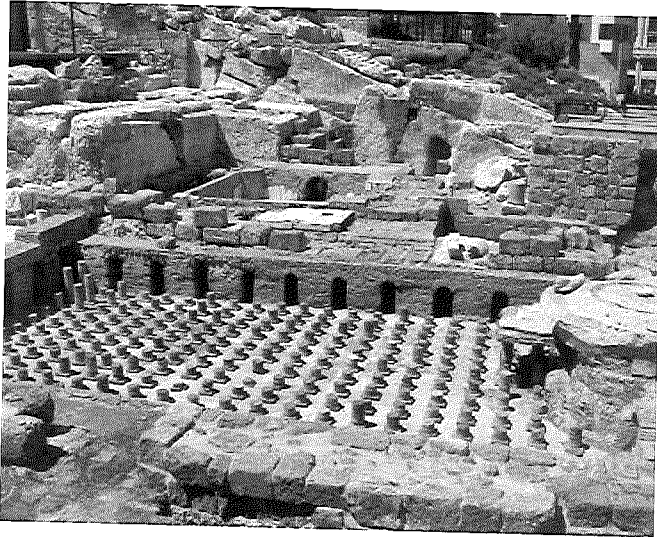
תמיד את תפיסתם של יחידים, אפילו של אנשי כמורה ואצולה, אשר יכולים לייחס קדושה לחפץ או למקום שבעיני המערכת המשפטית־הדתית הוא סקולארי לחלוטין. משפט לחוד ומציאות לחוד.¹⁴ אם כך באשר לאנשי דת וממשל, על אחת כמה וכמה שתפיסת הקדושה בעיני פשוטי העם יכלה להיות שונה מן התפיסה המשפטית הרשמית, וזאת לא רק ברומא עצמה (ager Romanus) כי אם גם ובייחוד בפרובינקיות השונות (ager peregrinus), ששם תפיסת ההקדשה הייתה בוודאי שונה בהרבה מן ההליך המשפטי הרומי המסורתי.¹⁵ עניין זה עולה במפורש מתוך איגרתו של פליניוס הצעיר (61–62 לסה"נ – לפני שנת 115 לסה"נ) לקיסר טריינוס (98–117 לסה"נ) בעניין תושבי העיר ניקומדיה שבפרובינקיית ביתיניה (בצפון־מערב תורכיה של היום), אשר החלו לבנות פורום

15 אליאב רמו לנקודה זו: 'קשה לדעת מה מן התהליך הפורמלי הזה (כלומר ההליך הקשור ל־consecratio וכל הכרוך בכך – ע"פ נהג בקצווי האימפריה, אם כי נראה שהמאפיינים הבסיסיים היו שגורים ומוכרים, גם אם לא על פי הנוסחה הממוסדת של הרומים. בכל מקרה ברור שאנשים ידעו להגדיר היטב (הההרגשות של) את המקומות המקודשים שבכולמם, ובמיוחד להבדיל בינם לבין אלו שאינם מקודשים' (אליאב, עמ' 175). אליאב לא הרחיב בנושא זה, והדבר מובן. נקודה זו סותרת את גישתו בדבר אכיפתו של החוק הרומי ברחבי הקיסרות הרומית וידיעתו של החוק. מן התכתובת בין פליניוס הצעיר לבין הקיסר טריינוס, הנדונה כאן בהמשך הדברים, מוכח כי החוק הפורמלי בעניין ההקדשה לא היה מוכר וידוע בפרובינקייה רחוקה כגון ביתיניה לא בפרטיו ולא בהגדרותיו הכלליות, ואפילו פליניוס הצעיר עצמו לא ידע מה דעת המחוקק הרומי בנושא זה. אם הוא, שהיה מושל רומי, אחיינו של פליניוס הזקן המפורסם, תלמידו של קווינטיליניוס, הוגה דעות ומקורב למשפחת הקיסר, לא ידע, קשה להניח שפשוטי העם תושבי הפרובינקיות הגידחות הכירו את החוק הרומי 'ידעו להגדיר היטב' – כלשון אליאב – בין מקדש לבין חילוני לאור המשפט הרומי.

16 Plinius Secundus, *Epistulae*, 10, 59 (trans. W. Melmoth & W.M.L. Hutchinson [LCL], pp. 338–339). לגבי ההיבט המשפטי בענין חשוב זה, ראי להזכיר מה שכתב המשפטן גאיוס בשנים 160–161

הקודש (sacrilegium), וקשה להניח שהנכרי היה מוכן להסתבך בעבירה כזאת. יש להסיק אפוא שבר דרוסיי שבר פסלים שלא היו פולחניים לפי ההגדרה הרומית (אלא אם כן ביצע בר דרוסיי הליך של exauguratio, דהיינו טקס רומי לביטול הקדושה. ברם ספק רב אם טקס לטיני כל כך היה מוכר בטבריה לבר דרוסיי, שהיה כנראה מזרחי במוצאו). ושוב חזרת השאלה למקומה. אם הפסלים לא היו פולחניים על פי חוקי רומא, כיצד ניתן להבין את בקשת ר' יוחנן? דומה אפוא כי בעיני ר' יוחנן די היה בהתייחסות של הגויים לפסלים אלה (הקטרה כאמור) כדי לראות בהם חפצי עבודה זרה, שהשימוש בהם אסור על יהודים אלא אם כן גוי יבטלם, בעוד על פי ההגדרה הדתית הרשמית הרומית, פסלים אלה לא נחשבו פסלי פולחן, ועל כן יכול היה בר דרוסיי לשברם. תפיסת הקדושה שאנשים מייחסים לפסלים ולחפצים אחרים שונה אפוא מאדם לאדם ומדת לדת.

14 לראיה נוספת לפער המשמעותי שבין ההוראה המשפטית לבין המציאות ההיסטורית בימי הקיסרות הרומית השוו בין הפריווילגיות המרובות שהעניק המשפט הרומי ליהודים לבין המציאות שבה נציבים רומים רבים לא רק שלא אכפו זכויות יתר אלו, אלא אף הפרו אותן לעתים קרובות. למחקר בסיסי בעניין זה ראו למשל: J. Juster, *Les Juifs dans l'empire romain: Leur condition juridique, économique et sociale*, I, Paris 1914, pp. 213–290, 338–390

שרידי בית מרחץ ציבורי מהתקופה הרומית, ביירות

בהגדרה המשפטית הרומית מקום מקודש (Locus consecratus)? מבחינה פורמלית סביר להניח שלא, אך גם כאן השאלה איננה משפטית, כי אם חברתית. כראיה להתרחשות פולחנית בין כותלי בית המרחץ הרומי הציבורי הבאתי במאמרי את סוגיית החגיגות הרומיות לכבוד פורטונה ויריליס וונוס ורטיקורדיה שהתקיימו בתוך בית המרחץ הרומי הציבורי ב-1 באפריל.¹⁹ אליאב טען כי בחגיגות אלו 'רב הסתום בהן על הגלוי',²⁰ ואין

9, ראו: *De Coulanges, La cité antique: Antiques croyances, la famille, la cité, les révolutions, fin du régime municipal*, I, Paris 1927, p. 252. לפיכך מסתבר לכאורה כי בקולוניה שבה התקיימו הפולחנים הרשמיים של רומא, כגון השלישייה הקפיטולינית, הכירו את הנהגים הרומיים של ה-consecratio וה-dedicatio. אולם אין בכך כדי להסיק שכל תושבי עכו הכירו מנהגים אלה, ביחוד לאור העובדה שהפולחנים המובילים בעכו בתקופה הרומית היו פולחנים סוריים ופניקיים קדומים ולא רומיים. ראו על כך: ע' פרידהיים, 'הפולחנים הפגניים הסוריים בפטלמאיס-עכו בתקופה ההלניסטית והרומית', י' שוורץ, ד' עמר וע' ציפר (עורכים), ירושלים וארץ-ישראל: ספר אריה קינדלר, רמת-גן ותל-אביב תש"ס, עמ' 89-100.

19 פרידהיים, עמ' 11-12.

20 אליאב, עמ' 176.

טרייניוס (או של פקיד קיסרי רם-דרג) לפליניוס מעניינת עוד יותר. הוא הרגיע את פליניוס באמרו שלא חשוב אם לא נמצא חוק הקדשה מקומי, שכן בלאו הכי אדמת עיר זרה (משמע עיר השייכת ל-ager peregrinus ולא לרומא ולאדמת איטליה, כגון ביתיניה וארץ-ישראל) אינה מצריכה כלל את סוג ההקדשה הנהוג על פי החוק הרומי 'nec te moveat, quod lex dedicationis nulla reperitur, cum solum peregrinae civitatis capax non sit' (dedicationis, quae fit nostro iure'¹⁷ מקור מאלף זה נוגע במיוחד לענייני, שכן הוא מתוארך לראשית המאה השנייה לסה"נ, היא תקופתו של רבן גמליאל דיבנה (96-115 לסה"נ), החכם המופיע ככל הנראה במעשה המרחץ של אפרודיטי בעכו.

מקור זה מוכיח כי תפיסת ההקדשה של פסל או מקדש בפרובינקיות המרוחקות – אם הייתה בכלל הקדשה מוסדרת באזורים אלו – הייתה שונה בתכלית מן ההקדשה הרומית המסורתית ושכלל לא נזקקו לה בשעה שהקדישו חפץ או מקום לעבודה זרה, ומסתבר כי כך היה גם בארץ-ישראל, אפילו בערים שהוגדרו קולוניה רומית, כעכו.¹⁸ דברים אלה נכונים גם ליחס הדתי של ההמונים לבית המרחץ הרומי. האם בית המרחץ היה

לסה"נ, שכפרובינקיות לא ניתן לדבר על מושג רומי של הקדשה, ובייחוד בהעדר אישורו של העם הרומי, אלא על מושג של 'כמעט' הקדשה, ראו: *Gaius, Institutiones*, De Rerum Divisione, II, 7-7a, (trans. E. Poste & E.A. Whittuck, Oxford 1904, pp. 122-123): 'Item quod in provinciis non ex auctoritate populi Romani consecratum est, proprie sacrum non est, tamen pro sacro habetur' וזמקאן שהליך הקדשה רשמי על פי חוקי רומא לא התקיים בפרובינקיות השונות. וראו לעיל הערה 14, והערה הבאה.

17 פליניוס הצעיר (שם).

18 על היותה העיר פטלמאיס-עכו קולוניה רומית במאה השנייה והשלישית לסה"נ ראו למשל: א' אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 138. נקודה זו חשובה, שכן הקולוניה הייתה מעין דגם מוקטן של המדינה הרומית וביירתה רומא, כדבריו המפורשים של אוליוס גלוס (Aulus Gellus, 16, 3.)

לפולחן ואולי משום כך ראו בו זירה מקודשת. כך למשל אב הכנסייה אוגוסטינוס מהיפו (354-430 לסה"נ) נשאל על ידי נוצרי מן היישוב בשם פובליקולה (Publicola): 'Si Christianus debet sacrificatur simulacris?' (האם מותר לנוצרי להתרחץ במרחץ [ציבורי] בשעה שמקריבים לפסלי המרחץ?).²⁴ תשובתו של אוגוסטינוס אינה חשובה לענייני, כי אם תמיהתו הראשונה של פובליקולה. בהפרש של כ-200 שנה שאלו פרקלוס בעכו ופובליקולה בהיפו (צפון אפריקה) כמעט את אותה שאלה על האפשרות להתרחץ בבית מרחץ בשעה שמתקיימות בו תופעות פולחניות אליליות מובהקות. ללמדך כי בני השכבות החברתיות שלא השתייכו להנהגה, ושבררך כלל לא זכו לבמה מיוחדת במקורות הספרותיים, יכלו לראות במעשים שנעשו בבית המרחץ מעשים פולחניים, וכי בית המרחץ עשוי היה להצטייר בעיניהם בתור *locus consecratus*, אף אם רשמית – מנקודת ראות משפטית טהורה – לא כך היה הדבר בדיוק. כאן המקום להוסיף כי העולם הדתי הפוליתאיסטי היה פתוח להשפעות סינקרטיסטיות רבות, כך שניתן למצוא תופעות דתיות

לדעת מה פשרן בדיוק. ואולם מסקנה זו תמוהה, שכן כל החוקרים שעסקו בחגיגות אלו עמדו על האופי הפולחני המובהק של הטקסים שהתקיימו בבית המרחץ, ואם היו ביניהם חילוקי דעות, הם התרכזו בשאלת הפרשנות של אותם מעשים פולחניים, אך לא בעצם טבעם הפולחני.²¹ האם הרומאים – גברים, נשים וילדים כאחד – שפקדו את בית המרחץ הציבורי על מנת לקיים את טקסי הפולחן לכבוד אלוהויות נשיות אלו ראו בו בשעה זו מקום מקודש? דומני כי התשובה חיובית. תפיסה דומה של בית המרחץ הציבורי משתקפת בתמיהתו של פרקלוס בן פלסלוס בסיפור על הרחיצה של רבן גמליאל במרחץ אפרודיטי שבעכו: 'מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי?'.²² בעיני פרקלוס ההיבט האילי (מרחץ של אפרודיטי) היה כאן מכריע, ולא עצם הרחיצה של רבן גמליאל במרחץ הרומי הציבורי.²³ מסתבר אפוא כי המקום הציבורי היה בעיני מקודש לאפרודיטי, ופסלה שהוצב במרחץ היה פולחני – שאם לא כן שאלתו אינה מובנת. האופן שבו פירש פרקלוס את מהותו הפולחנית של פסל אפרודיטי בבית המרחץ שבעכו לא היה מיוחד לו. הבנה זו רווחה ככל הנראה בקרב רבים בעת העתיקה, שקשרו את הפסלים שבמרחץ

Roman Women', P. Schmitt Pantel (ed.), *A History of Women in the West, I: From Ancient Goddesses to Christian Saints*, London 1992, pp. 387-388

22 משנה, עבודה זרה ג, ד ומקבילות. על בית המרחץ כמקום להתרחשויות פולחניות ראו P. Aupert, 'Les thermes romains comme lieux de culte', *Les thermes romains* (CEFR, 142), Rome 1991, pp. 186, 192. לא מן הנמנע שנמצאו גם עדויות אפיגרפיות על הקדשת בתי מרחץ לאילילים (?) במובן של *Dedicatio* שלווה בין היתר בקרבות גלדיאטורים בפומפיי, כלומר ב-*ager Romanus*, ראו: *CIL*, 4 (1871), p. 71, nos.: 1177-1178

24 Augustinus, *Epistulae*, 46, *Quaestio* 15 (ed. A. Goldbacher, Prague, Vindobonae & Lipsiae 1898, p. 127)

21 ראו למשל: G. Wissowa, 'Verticordia', W.H. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, VI, Leipzig 1924 (1937), col. 218; U. Pestalozza, 'Veneralia', *Studi e materiali di storia delle religioni*, 8 (1932), pp. 176-188; R. Schilling, *La religion romaine de Vénus depuis les origines jusqu'au temps d'Auguste*, Paris 1954, pp. 226-234; Ch. Floratos, 'Veneralia', *Hermes*, 88 (1960), pp. 199ff; W. Fauth, 'Römische Religion im Spiegel des "Fasti" des Ovid', W. Haase & H. Temporini (eds.), *ANRW* II, 16. 1, Berlin & New York 1978, pp. 154ff; D.P. Harmon, 'The Public Festivals of Rome', *ANRW* II, 16. 2, Berlin & New York 1978, pp. 1467ff.; J. Champeaux, *FORTVNA*, I, Rome 1982, pp. 384-385; J. Scheid, 'The Religious Roles of

בים למטרות פולחניות.³¹ מעריצי האליל הסורי אדוניס, מאהבה של אפרודיטי, היו משליכים את דיוקנו של האל למעיינות או לים במהלך החג שציין את מותו;³² כך נהגו למשל באלכסנדריאה ובביבלוס (גבל) שבפניקיה עד התקופה הרומית,³³ ויש בידינו עוד עדויות רבות למנהגים כאלה. מניחת זה עולה כי לאורך תקופות ארוכות ייחסו הנכרים – במערב הקיסרות הרומית ובמזרחה וכן מעבר לגבולותיה – חשיבות פולחנית מרובה לרחיצת פסלים מכל הסוגים ומכל הפולחנים ללא הבחנה. הדבר גרם ללא ספק לטשטוש הגבולות בין התחומים התרבותיים והדתיים השונים. מסתבר כי גם ההבחנה בין מרחץ שהיה מקודש לאלוהויות מרפא, מרחץ ששימש בעיקר חיילים רומים, לבין מרחץ ציבורי, הבחנה שלדעת אליאב הייתה ברורה,³⁴ לא בהכרח הייתה כה מובנת מאליה לנכרים תושבי האימפריה הרומית. משום כך פעולות פולחניות שהתקיימו בבית מרחץ שהוקדש לאסקלפיוס, אל הרפואה היווני, יכלו בהחלט לגלוש לבית המרחץ הציבורי, תוצאה בלתי נמנעת של הסינקרטיזם התרבותי שאפיין את התקופה הפוליתאיסטית.

לסיכום, אפשר אפוא כי 'בית המרחץ של אפרודיטי'³⁵ היה מקודש בעיני הרוחצים בו לאלת האהבה היוונית; ברוח הסינקרטיזם הפולחני

זהות בפולחנים ממוצא שונה שהתקיימו בו זמנית או בתקופות שונות. הדבר בא לידי ביטוי במנהגים דתיים רבים ובכלל זה ברחיצת אלוהויות מימי יוון הקלאסית עד ימי הקיסרות הרומית המאוחרת. באתונה בתקופה הקלאסית וההלניסטית התקיים כל שנה ב-25 בחודש אלפבוליון (Ἐλαφβολίων) חג לכבוד אלת העיר, אתיני פוליאס, שנקרא פלינתריה (πλυντήρια), לאמור חג הרחיצה של אתיני.²⁵ במהלך החג היו רוחצים בים את פסל אתיני כדי לטהר את העיר ותושביה.²⁶ טקיטוס (55-120 לסה"נ) הרומי מספר על אלת האדמה של השבטים הגרמניים, נרתוס (Nerthus), שעיקר פולחנה היה רחיצת פסלה בתוך אגם מים.²⁷ בשנת 38 לסה"נ התמוטט פסל וירטוס ברומא; מעשה זה התפרש כאות לפורענות. ספרי הסיבילה הורו אז להביא את הפסל לים ולטבלו זמן רב במים כדי לטהרו.²⁸ בשנת 64 לסה"נ, לאחר השקפה הגדולה שהייתה ברומא, התיוו מי ים במקדש יונו ועל פסל האלה שככל הנראה היה מוצב בתוכו לצורכי טהרה.²⁹ בימי הקיסרות הרומית, במהלך חג המגלסיה (Megalesia), שנחוג ברומא לכבוד האלה הפריגית קיבילי, היו רוחצים (Lauatio) ב-27 במרס את פסל האלה בנהר האלמו (Almo).³⁰ במאות הראשונות לסה"נ נהגו תושבי אפסוס שבאסיה הקטנה לרחוץ את פסל ארטמיס

28 Dio Cassius, *Historia Romana*, 48, 43, 4-6 (trans. H. Baldwin Foster [LCL], pp. 311-313)
 29 Tacitus, *Annales*, 15, 44, 1 (trans. J. Jackson [LCL], pp. 282-283)
 30 Ovidius, *Fasti*, 4, 337-340 (trans. J.G. Frazer [LCL], pp. 212-213)
 31 Ch. Picard, *Éphèse et Claros*, Paris 1922, p. 314
 32 ראו למשל: J.G. Frazer, *The Golden Bough: A Study in Comparative Religion*, I, Avenel 1981 (London 1890), p. 279
 33 E. Will, 'Le rituel des Adonies', *Syria*, 52 (1975), p. 100
 34 אליאב, עמ' 180.
 35 משנה, עבודה זרה ג, ד ומקבילות.

25 L. Ziehen, 'Plynteria', *RE*, 21, 1, Stuttgart 1951, cols. 1060-1065; R. Flacelière, *La vie quotidienne en Grèce*, Paris 1959, p. 251; H.W. Parke, *Festivals of the Athenians*, London 1977, pp. 152-155; E. Simon, *Festivals of Attica: An Archeological Commentary*, Madison 1983, p. 47; L.B. Zaidman, 'Pandora's Daughter and Ritual in Grecian Cities' שמיט-פנטל (לעיל, הערה 21), עמ' 342.
 26 סיימון, שם, עמ' 48. על תופעה זו בקרב היוונים והרומאים כאחד ראו עוד בהרחבה: S. Eitrem, *Opferfritus und Voropfer der Griechen und Römer*, Kristiana 1915, pp. 76-100
 27 טקיטוס, גרמניה, מ (תרגום ש' דבורצקי, עמ' 273).

המרחץ לאפרודיטי בהליך שונה מן ההליכים הרומיים של ה־dedicatio.³⁷ מנטליות דתית אינה יכולה להסתכם בהגדרות רשמיות ומשפטיות. היא מורכבת מחלקים זעירים מרובים, שיש להרכיבם יחד כמעין פאזל – שלעולם לא יהיה שלם – על מנת לשחזר את המציאות הראלית-היסטורית של תקופות קדומות. לאור האמור בשורות בודדות אלו, לא רק שתופעות פולחניות התקיימו בבית המרחץ הרומי הציבורי, אלא שנראה כי בית המרחץ הציבורי נתפס לעתים על ידי חלק מן המבקרים בו כמקום מקודש יותר משאנו רגילים לחשוב, אף על פי שלפי כללי הדת הרומית המסורתית המרחץ הציבורי נחשב לרוב מוסד לא מקודש.

של אותם ימים זוהתה אלוהות זו בארץ-ישראל ככלל ובעכו בפרט עם אלוהויות נשיות מזרחיות עתיקות יומין דוגמת עשתורת ואתרגטיס, שהקשר בין פולחן לבית תרבות הרחיצה במים היה הדוק ביותר.³⁶ לא מן הנמנע שתושבי ארץ-ישראל, בדומה לאנשי פרובינקיית ביתיניה, לא הכירו את החוק הרומי על בוריו, מה גם שארץ-ישראל הייתה רחוקה יותר מרומא, ומכל מקום הם היו בקיאים בו הרבה פחות מאשר באקדמיה בימינו. זאת ועוד, קרוב לוודאי שהליך ההקדשה הרומי המוכר באיטליה ובמערב הקיסרות לא היה קיים בפרובינקיות המזרחיות המרוחקות, כדברי טריינוס, ולפיכך ייתכן מאוד כי הנכרים הקדישו בעכו את

מניעה להתרחץ במקום זה. ואולם לדעת פרקלוס בן פלסלוס המרחץ הוא 'של אפרודיטי' (משנה, עבודה זרה ג, ד) – במילים אחרות, אף שהליך הקדשה רשמי לא היה, אפשר שהמרחץ עבר בכל זאת איוה הליך הקדשה מקומי המיוחד ל־ager peregrinus שהקדיש אותו לאפרודיטי, או שלא היה כל צורך בהליך של הקדשה כדי לראות במרחץ זירה מקודשת לאלת האהבה, כפי שמשמע מדברי טריינוס – ומכאן תמיהתו של הגוי הרואה חכם יהודי, שלשיתנו, רוחץ במקום עבודה זרה של ממש. וצריך עיון.

36 פרידהיים, עמ' 12-26.

37 אולי לפי זה אפשר להסביר מדוע הרשה לעצמו רבן גמליאל להתרחץ במרחץ זה. אם הכוונה אכן לרבן גמליאל דיבנה, שהיה ידוע כקרוב למלכות ושגם ביקר ברומא (ראו למשל: מ' אבי-יונה, בימי רומא וביזאנטיון⁵, ירושלים תשמ"ד, עמ' 67-68), לא מן הנמנע שהוא ידע כי מבחינה פורמלית בית המרחץ בעכו לא היה מקודש לעבודה זרה, או במילים אחרות, שהמרחץ הציבורי הגדון לא עבר הליך רומי רשמי של consecratio או dedicatio, ועל כן לא ראה כל